

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/104494>

Please be advised that this information was generated on 2020-09-24 and may be subject to change.

OLIVIER HEKSTER

Volmaakte monsters. De extreme beeldvorming rond Romeinse keizers

Er zullen weinig mensen zijn die nooit van de verschrikkelijke keizer Nero gehoord hebben. Hij staat bekend als een tiran, een vervolger van Christenen en als een megalomane dwaas die de vreselijke brand van Rome (64 AD) veroorzaakte. De keizer Domitianus heeft dezelfde negatieve pers gehad en staat zelfs simpelweg bekend als het monster. De keizer Antoninus Pius daarentegen kan bij historici nauwelijks kwaad doen. Datzelfde geldt voor zijn opvolger Marcus Aurelius, de filosoof-keizer. Diens enige gebrek – veroorzaakt door de verblinding van vaderliefde – is dat hij zijn zoon Commodus aan de macht liet komen, een waanzinnig tiran in de orde van Nero en Domitianus.

Het lijkt soms alsof er in de complete Romeinse geschiedenis maar twee soorten keizers aan de macht geweest zijn. Aan de ene kant staan de goede en geestelijk gezonde regeerders en aan de andere de tirannieke gekken. Waar komt deze tweedeling vandaan en hoe is de vakliteratuur met deze polarisatie omgegaan? Dat zijn de twee vragen die in dit artikel centraal zullen staan. Om tot antwoorden op die vragen te komen, zal eerst de ontstaansgeschiedenis van de Romeinse keizersbiografieën kort bekeken moeten worden. Daarna richt de aandacht zich op de figuur van Edward Gibbon (1737-1794). Diens meesterlijke *Rise and Fall of the Roman Empire* heeft, meer dan welk post-Romeins werk ook, het huidige beeld van de verschillende keizers beïnvloed. Vervolgens zal de aandacht gericht worden op de ontwikkeling van het beeld van drie stereotype keizers; twee 'slechte' en een 'goede'. Voorbeelden van de eerste categorie zijn de onontkoombare Nero (54-68) en Domitianus (81-96), in de tweede categorie wordt gekeken naar Trajanus (98-117), volgens vele antieke bronnen de *optimus princeps*. Tenslotte kan geprobeerd worden de hierboven gestelde vragen te beantwoorden.

Suetonius; genealogieën en invectieven

Het is opvallend hoe er aan het begin van de tweede eeuw na Christus, in de regeringsperiode van de keizer Hadrianus, een plotselinge belangstelling lijkt te zijn voor successie-lijsten.¹ De lijst die de opeenvolgende pausen bijeenbrengt, gecanoniseerd in het *Liber Pontificalis*, vindt haar oorsprong in deze periode. Verder worden de twee 'scholen' van Romeinse juristen – de *Sabinianen* en *Proculeanen* – tijdens Hadrianus' regering gereconstrueerd. Binnen deze genealogieën vallen ook de *Keizersbiografieën* van de schrijver Suetonius (ca.

¹ Th. Wiedemann, 'Descent, succession-lists and genealogies in classical culture',

The Accordia Research Papers 3 (1992), 125-134; 131.

77-140 AD) te scharen. Opvolging en continuïteit waren blijkbaar belangrijke onderwerpen. Dit valt wellicht te verbinden met het nieuwe (uit noodzaak geboren) 'systeem' van adoptiefkeizers; de kinderloze Nerva had Trajanus geadopteerd, die op zijn beurt door Hadrianus was opgevolgd.

Minstens zo belangrijk als de vragen naar opvolging en afstamming waren de vragen die het karakter van de keizer betroffen. Suetonius beoordeelde een regeringsperiode vooral op de deugden en ondeugden van de individuele keizers. Hij hanteerde daarbij een sterk gepolariseerd model. Goede keizers waren vergevingsgezind, vrijgevig en bescheiden. Slechte keizers waren daarentegen altijd wreed, gierig en arrogant.² Sexuele perversiteiten waren natuurlijk alleen bij slechte keizers te vinden. Een middenweg was er niet. Zo kwam het bij Tiberius (14-37) 'tot een uitbarsting van wreedheid in alle vormen' (*Tib.* 60), terwijl deze keizer door de minstens zo wrede Caligula (37-41) 'eigenhandig de keel' toegeknepen werd (*Cal.* 12). De wreedheid van het monster Domitianus was 'niet alleen groot, maar ook arglistig en overrompend' (*Dom.* 11). Maar diens broer en voorganger, de perfecte heerser Titus (79-81) verzuchtte na een dag waarin hij niemand een weldaad bewezen had 'de gedenkwaardige en terecht geprezen uitspraak: "Vrienden, een verloren dag"' (*Tit.* 8).

Suetonius stond niet alleen in het uitvergroten van dergelijke tegenstellingen. Een vergelijkbare nadruk op extreme karaktereigenschappen kenmerkt de *panegyrici*.³ Sommige 'levens' zijn zelfs het beste te lezen als een omgekeerde lofrede; een vakkundig uitgewerkt *investief*. Met dit in het achterhoofd vallen de vele *topoi* (gemeenplaatsen) op die Suetonius gebruikt bij het beschrijven van de 'foute' keizers. De misdaden van de verschillende tirannen vertonen opvallende overeenkomsten. Beschuldigingen van incest, pedofilie en het verleiden van (en in sommige gevallen zelfs trouwen met) reeds gehuwde vrouwen waren al in de Republiek standaardverwijten. Ook Nero's verkrachting van een Vestaalse maagd (*Nero*, 28.1) was geen keizerlijk unicum. Eerder had Cicero – zelf in goed Republikeinse traditie van incest met zijn dochter beschuldigd (*Ps-Sallust. In Cic.* 2.2) – de Romeinen al voor de snode plannen van Clodius in deze richting gewaarschuwd (*Cic. Cat.* 4.12). Buiten de sexuele uitpattingen lopen ook andere wreedheden van de keizers regelmatig parallel aan een retorische traditie die tot de Attische redenaars terug te voeren valt.⁴

Door de nadruk te leggen op overgeërfdde eigenschappen combineerde Suetonius deze verdachtmakingen met de aandacht voor genealogieën. Zo begint hij het leven van Tiberius met de geschiedenis van de Claudii. Deze patricische familie kenmerkte zich niet alleen door 'uitzonderlijke verdiensten voor de staat', maar ook door een overdosis arrogantie. 'Claudius Pulcher ging een zeegevecht aan

² A. Wallace-Hadrill, *Suetonius. The Scholar and his Caesars* (London 1983), 142.

³ Wallace-Hadrill, *Suetonius*, 144-5.

⁴ T. Barton, 'The *inventio* of Nero: Suetoni-

us', in: J. Elsner/ J. Masters (eds.) *Reflections of Nero. Culture, history & representation* (London 1994), 48-63; 50-8.

in de wateren van Sicilië, nadat hij de kippen, die bij het waarnemen van de vogeltekens weigerden te eten, zonder een grein van eerbied voor de wil van de goden in zee had verdrongen, met de woorden: "Als ze niet willen eten, moeten ze maar drinken".⁵ Hij werd natuurlijk smadelijk verslagen (*Tib.* 2). Een dergelijke arrogantie was ook kenmerkend voor Tiberius. Robert Graves' Claudius echoot Suetonius als hij stelt dat: 'My uncle Tiberius was one of the bad Claudians. He was morose, reserved and cruel'.⁵ Evenals Robert Graves beheerste Suetonius zijn bronnen vakkundig. Evenmin als Graves kan men hem echter als een 'objectief historicus' beschouwen.

De *Historia Augusta* en het belang van de senaat

De *Historia Augusta* (*SHA*) is lang beschouwd als het 'vervolg' op Suetonius; een verzameling van door meerdere derde-eeuwse historici geschreven keizersbiografieën. Voor dit artikel maakt het weinig uit dat de *SHA* een vervalsing uit de vierde eeuw bleek te zijn, geschreven door een onbekend auteur. Dat heeft het werk er namelijk niet in belemmerd eeuwenlang het historische beeld van het merendeel van de keizers van de tweede en derde eeuw na Christus te bepalen. Cruciaal is met name de mate waarin Edward Gibbon zich op de *Historia Augusta* baseerde. Vooral voor de eerste twaalf hoofdstukken van het ongeëvenaarde *The Rise and Fall of the Roman Empire* gebruikte Gibbon de *SHA* als een bijzonder belangrijke bron.⁶

Sterker nog dan Suetonius verdeelde de auteur van de *Historia Augusta* de keizers in goed en slecht. Regelmatig contrasteerde hij daarbij een goede vader met een slechte zoon. Vooral Commodus (180-192) tegenover Marcus Aurelius (161-180), maar ook Caracalla (211-217) tegenover Septimius Severus (193-211), is daarvan een helder voorbeeld. Het belangrijkste criterium voor de kwaliteit van een keizer was diens houding tegenover de senaat. Had hij het bloed van senatoren vergoten, dan werd de keizer al snel als een tiranniek despoot omschreven.⁷ Wreedheid, megalomanie en sex schandalen lieten vervolgens zelden lang op zich wachten. Commodus, bijvoorbeeld, gaf de senatoren niet de prominente rol die zij onder zijn voorgangers wel gehad hadden. Hij probeerde deze grootse instelling zelfs te vernietigen (*Comm.* 3.9). Verhalen over incest met zijn zussen lieten niet lang op zich wachten, en 'hij gaf een van zijn minnaressen zelfs de naam van zijn moeder' (5.8). Commodus vermeende wreedheid komt vervolgens niet onverwacht. De latere levens van de *SHA* lijken bijna volledig fictie. Het beeld van de perfecte kind-keizer Alexander Severus (222-235) heeft hoegenaamd niets met de wer-

⁵ R. Graves, *I, Claudius* (London e.a. 1977), 41.

⁶ A. Birley, 'The Augustan History', in T. Dorey (ed.), *Latin Biography* (London 1967), 113-38.

⁷ A. Scheithauer, *Kaiserbild und literarisches Programm. Untersuchungen zur Tendenz der Historia Augusta*. (Frankfurt am Main e.a. 1987), 39, 52.

kelijkheid van doen. Toch blijven ook deze latere levens bij gebrek aan alternatief een belangrijke bron voor de geschiedenis van de derde eeuw.

Suetonius en de *SHA* samen beschrijven bijna alle keizers van Augustus tot Diocletianus (284-305). De voornaamste uitzondering is Trajanus, de *Optimus Princeps*. Het is zeker de moeite waard te beseffen dat de belangrijkste bron voor het leven van die 'perfecte prins' een opvallende is. Dat is namelijk de nog tijdens het leven van de keizer geschreven *panegyricus* van Plinius de Jonge, het vroegst bekende Romeinse lofdicht. Het is nauwelijks verrassend dat Trajanus daarin een schijnend voorbeeld voor goed keizerschap is, en in alle opzichten tegengesteld aan het wrede monster Domitianus.

Tacitus' retoriek

Tacitus schreef net als Plinius zijn belangrijkste werken tijdens het bewind van Trajanus. Hoewel weinig mensen in de late oudheid en Middeleeuwen belangstelling voor hem hadden, werd Tacitus vanaf de Renaissance de meest invloedrijke klassieke auteur. Er valt zelfs van een Taciteïsche traditie te spreken. Hoewel Tacitus in het algemeen beschouwd is als een van de betrouwbaardere antieke bronnen, moet deze betrouwbaarheid niet te absoluut worden ingeschat. Dat valt ook slecht te combineren met de historicus' zo veelvuldig geprezen stijl en retoriek. De 'feiten' in de *Annalen* en *Historiën* vallen duidelijk binnen het raamwerk van de Romeinse retorische traditie. In die traditie speelden begrippen als *inventio* een grote rol, en stonden hele andere problemen dan 'objectiviteit' centraal. Sir Ronald Syme verdedigde in zijn gezaghebbende studie Tacitus' verzonnen redevoeringen met het argument dat 'men must have said those things'. Dat lijkt echter een weinig overtuigend argument.⁸

Want Tacitus' retoriek vertekent. Het is bijvoorbeeld onmogelijk de *Annalen* en *Historiën* te bestuderen zonder een analyse van de *Agricola*. In die biografische hommage aan zijn schoonvader schetst Tacitus een beeld van volmaakte deugdzaamheid in dienst van de staat. De tirannen die zijn andere historische werken bevolken – Caligula, Nero en Domitianus – vormen tot op zekere hoogte een anti-Agricola; de absolute ontarding van Romeinse normen en waarden. Tacitus kon de figuren die deze ontarding personifieerden niet anders dan in extremen beschrijven.⁹ Net als bij Suetonius en Plinius dwong de gekozen stijlform de historicus zo tot overdrijving.

⁸ J-P. Rubiés, 'Nero in Tacitus and Nero in Tacitism: the historian's craft', in: Elsner, *Reflections of Nero*, 29-47; 29, 35-6; R. Syme, *Tacitus* (Oxford 1958), I, 431, 437.

⁹ Rubiés, 'Nero in Tacitus', 38-9, 41; A.

Woodman, *Rhetoric in classical historiography* (London-Sydney 1988), 176, 190, 211-2; G. Bartelink, *Klassieke Letterkunde* (Utrecht 1993), 231-3.

Tacitus tot Gibbon

Er zijn zeeën van inkt gevloeid over Tacitus houding ten opzichte van het keizerschap. Dat is dan natuurlijk ook een belangrijk onderwerp. Zijn droombeeld van een roemrijke republiek verklaart onder meer het negatieve beeld dat Tacitus van openlijk autocratische heersers schetste. Maar zeker zo interessant is de wijze waarop deze ideeën aan ons zijn overgeleverd. In 1362 ontdekte Boccaccio een manuscript van de *Historiën*. Al gauw ontstond er een sterke stroming van Renaissancistisch denkers die Tacitus als de ultieme politieke historicus beschouwden. Italiaanse humanisten als Leonardo Bruni (in 1403) en Poggio Bracciolini (in 1436) beschreven de *Historiën* als de ultieme uiteenzetting tegen tirannie. Maar al vroeg in de zestiende eeuw beweerden Macchiavelli en Guicciardini het tegenovergestelde. Volgens hen bekritiseerde Tacitus een gedegeneerde republiek. De link naar Macchiavelli en Guicciardini zelf was niet moeilijk te leggen.¹⁰

Aan het begin van de achttiende eeuw vormde Tacitus zelfs de inzet van een in Britse kranten uitgevochten debat. Op 14 september 1728 riep *London Journal*, dat de toenmalige regering steunde, op tot censuur. 'Augustus Caesar, as Tacitus tells us, made all kinds of Libels High Treason; not only such as were written against the State or the Imperial Family, but such as concerned the meanest citizen'. *The Craftsman*, een aan de oppositie gelieerd blad repliceerde dat Tacitus dat alles had beschreven 'with Indignation, as the worst Action of that Prince's whole Reign, and the Forerunner of all that horrid Tyranny, which followed in the next' (nr. 122, 28 september 1728). Dat liet *London Journal* niet op zich zitten en op 19 oktober stelde de krant dat Tacitus niet in het minst verontwaardigd geweest was. De wellesnietes discussie eindigde pas twee jaar later. De medewerker van *London Journal* deed er wel aan, zo stelde *The Craftsman* (nr. 220, 19 september 1730), om eens te kijken naar 'Thomas Gordons' excellent Discourses, prefix'd to his Translation of Tacitus; in which He will find his Favourite Augustus set in a true light, and prov'd to be an infamous Tyrant'. Geen weldenkend mens kon Tacitus nu nog een voorkeur voor een autoritair bewind toeschrijven.

Door de tijd heen werd Tacitus zo voor verschillende politieke karretjes gespannen. Edward Gibbon deed nog geen halve eeuw later exact hetzelfde. 'It is sometimes said (..) that Gibbon tells us more about the mind of the eighteenth century than he does about the Roman Empire'.¹¹ Filosofen uit de achttiende eeuw waren allesbehalve aanhangers van absolute heersers. Verlichte monarchen als Fre-

¹⁰ Rubiés, 'Nero in Tacitus', 31; D. Jordan, *Gibbon and his Roman empire* (Urbana 1971), 177-80; 182-3; P. Burke, 'Tradition and Experience: The Idea of Decline from Bruni to Gibbon', in: G. Bowersock e.a. (eds.), *Edward Gibbon and the Decline and Fall of the Roman Empire* (Cambridge

[Mass.]-London 1977), 87-102; 99, 102 n.88; J. Pocock, 'Between Macchiavelli and Hume: Gibbon as Civic Humanist and Philosophical Historian', in Bowersock, *Edward Gibbon*, 103-19; 103-6.

¹¹ M. Gilmore, 'Introduction' in Bowersock, *Edward Gibbon*, ix.

derik de Grote, Josef II en de in de *SHA* zo geroemde Marcus Aurelius vormden de uitzonderingen. Maar megalomane dictators waren de regel, zoals Tacitus met de beschrijvingen van Tiberius, Caligula, Nero en Domitianus al had aangetoond. Als eigentijds humanist wist Gibbon hoe slecht dergelijke heersers konden zijn. In de antieke bronnen vond hij bevestiging. De invloed van de fervent senatoriale *SHA* op Gibbon is hierboven al vermeld. Ook Tacitus' invalshoek was die van de bovenlaag van de bevolking. Cassius Dio, een andere belangrijke bron, was zelf senator. Het is dan ook duidelijk waar diens belangen lagen. Alle teksten typeerden zo de keizers als hetzij verlicht monarch, hetzij luguber onderdrukker. Gibbon was een intellectueel in de achttiende eeuw met deze teksten in het achterhoofd. Het is dan ook nauwelijks verrassend dat de periode van de geschiedenis waarin hij de mensheid de grootste gelukzaligheid toeschreef niet voor de dood van Domitianus kon beginnen, en de troonsbestijging van Commodus niet overleven zou.

De christelijke traditie

Gibbon heeft meer dan wie dan ook de Romeinse geschiedenis herschreven. De Gouden Tijd die hij in de regeringsperiode van de adoptiefkeizers zag, is lange tijd *communis opinio* gebleven. Maar perspectieven kunnen veranderen in twee eeuwen geschiedschrijving. Door de ontwikkeling in de beeldvorming rond een drietal keizers te analyseren moet duidelijk worden wanneer en waarom er veranderingen in het beeld van die keizers zijn opgetreden. Daarbij zal te zien zijn dat naast de hierboven beschreven historiografische ontwikkelingen er nog een reden is voor de extremen waarin de keizers worden ingedeeld; de christelijke geschiedschrijving. Zo zijn Constantijn (307-337) en Theodosius (379-395) de enige twee keizers die steevast 'de Grote' genoemd worden. Constantijn is de eerste christelijke keizer en Theodosius maakte het christendom staatsgodsdienst. Nero en Domitianus vervolgden de christenen. Dat heeft hun imago zeker niet verbeterd. Lactantius omschrijft in zijn *Over de dood van de vervolgers* (ca. 320) met veel plezier het lijden van de keizers die zijns inziens de 'ware gelovigen' geen goed hart toedroegen. Maar hij ontkent ten stelligste 'wat sommige gekken geloven', dat Nero 'zoals hij de eerste vervolger was, ook de laatste zal zijn en dat zijn terugkeer de aankomst van de Antichrist zal aankondigen' (2.8-9). *Openbaringen* 13.18 zal Nero in de traditie die hem als Antichrist ziet niet geholpen hebben. 'Wie verstand heeft, berekene het getal van het beest, want het is een getal van een mens, en zijn getal is zeshonderd zesenzestig'. De 'waarde' van de letters waarmee de naam Nero in het Hebreeuws geschreven wordt, is exact 666.

Nero in de literaire traditie

Nero heeft dus op alle manieren de literaire traditie tegen zich gehad. Shakespeare liet Hamlet dan ook verzuchten: 'Oh heart! lose not thy nature; let not ever / The soul of Nero enter this firm bosom; / Let me be cruel, not unnatural!' (*Hamlet*, III.2). Hij was niet de enige auteur die Nero als het ultieme voorbeeld van verdorvenheid opvoerde. Nathaniel Lee liet er in 1675 in zijn *The Tragedy of Nero, Emperour of Rome* geen twijfel over bestaan hoe overmoedig en ongelovig zijn hoofdpersoon was.¹² Nero declameerde: 'My statue shall be made of lasting steel / Before it, Lords of Rome shall humbly kneel / ... I am a god: my self I canonize' (I.2). Het gebruik van de katholieke term 'canoniseren' in het door godsdiensttwisten geteisterde Engeland is opvallend. De klaarblijkelijke met de Roomse papen heulende keizer beschimpt als een waar tiran zijn trouwe raadsheer Seneca die tot matigheid maant: 'Gown-man, thou ly'st / the world's eternal, and its monarch I' (I.3). Natuurlijk sterft Nero uiteindelijk een gruwelijke dood, verlaten door God en getrouwen.

Meer dan tweehonderd jaar later lijkt er nog weinig veranderd. De tweede druk van het *Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid* (Haarlem 1910) weet dan te vertellen dat 'Nero zich teugelloos overgaf aan wellust, bloeddorst en dwaasheden'. 'Den brand, die een groot deel van Rome in asch legde, bezigde hij als voorwendsel om eene gruwelijke vervolging der Christenen te beginnen'. Het doden van 'zijne deugdzame gemalin Octavia' en zijn huwelijk met de 'schoone doch zedelooze Poppae Sabina' leidde tot 'de dolzinnigste feesten en slemppartijen, terwijl de keizer zijne waardigheid door het slijk sleurde door in het openbaar als wagenmenner, tooneelspeler en zanger op te treden, ja zelfs eene kunstreis te doen door Griekenland'. De gruwelen staan ons helder voor ogen. Zeven jaar eerder had Bernard Henderson in zijn invloedrijke *The life and principate of the emperor Nero* (London 1903) iets meer mededogen met de jeugdige *princeps* gehad. Nero was dan wel een monster geweest, maar de schuld lag niet alleen bij hem. 'No voice from heaven cried to the young monarch. In his ears there rang but the words of the sage, urging him to mercy and to clemency, for that he was a very god on earth'.

De volle waanzin van de groteske keizer-kunstenaar werd door een nieuw medium aan het grote publiek geopenbaard. Al in 1943 kondigde MGM een nieuwe verfilming aan van Siemkiewicz' *Quo Vadis* (1900). Dit historisch spektakel zou de opkomst van het christendom beschrijven en 'an oppression that threatened its destruction through Nero, the despotic, brutal, ruthless Hitler of his day'. Uiteindelijk zou het nog acht jaar duren voor *Quo Vadis* uitkwam. In 1951 lieten Peter Ustinov's rollende ogen en sardonische lach er geen twij-

¹² N. Lee, *The Tragedy of Nero, Emperour of Rome: As it is Acted at the Theatre-Royal, by His Majesties Servants* (London

1675; reprinted R. Horstman (ed.) Heidelberg 1914).

fel over bestaan; Nero was het vleesgeworden kwaad. Maar historici begonnen dit eenzijdige beeld van Nero langzaam maar zeker in twijfel te trekken. Als eerste moet daarbij B.H. Warmington's *Nero: Reality and Legend* (London 1969) genoemd worden. Nero is hierin nog steeds afgebeeld als lichtzinnig en ongeschikt voor de keizerstroon, maar Warmington analyseerde tenminste de mogelijke belangen van de klassieke auteurs om Nero in een kwaad daglicht te plaatsen. Hij maakte dat aan het begin van zijn studie al duidelijk: 'History, it has been said, is the propaganda of the victors'.

Een nieuwe Nero

Vijftien jaar later verscheen *Nero. The End of a Dynasty* (London 1984), het briljante boek waarin Miriam Griffin de mythen rond Nero aan de kaak stelde. Keer op keer bekeek en vergeleek zij bronnen, en zag deugden waar tot dan toe slechts perversiteiten gevonden waren. Griffin analyseerde niet alleen de reacties van de bovenlaag van de bevolking, maar ook die van het plebs. Zij ontdekte daardoor een populaire keizer, die door delen van het volk op handen gedragen werd. Maar ook Griffin's Nero werd door zijn slechte reputatie achtervolgd. 'Therefore some dissatisfaction must remain: a suspicion that the whole project is *too* judicious, that the very nature of the exercise has compelled Griffin to accept a good proportion of lies and distortions simply because there are so many of them'.¹³

Vier jaar geleden deed *Reflections of Nero* een nieuwe poging 'het kwade genius' te rehabiliteren. De noodzaak daartoe lag niet alleen in het feit dat Griffin vanwege de door haar gekozen methode een groot aantal leugens en verdraaiingen had moeten accepteren. De 'new and improved' Nero was ook nog niet tot iedereen doorgedrongen. Vasily Rudich begon in 1993 zijn veelgeprezen boek over politieke dissidenten ten tijde van Nero nog met de opmerking dat hij schreef over 'a time of terror and of a crisis of values' waarin Nero 'through his policies and personal conduct, most persistently undermined the foundations of traditional moralism'.¹⁴ In dertien artikelen probeerden de medewerkers aan *Reflections of Nero* voor eens en altijd dit beeld te ontcrachten.

Elke opmerking over Nero, in antieke en moderne literatuur, werd op ideologische achtergronden onderzocht. Zo maakte men duidelijk hoe bevooroordeeld de antieke teksten eigenlijk waren. Meer nog dan door het boek van Griffin, becroop de lezer hierdoor een gevoel van paranoia ten opzichte van de literaire bronnen. Maar het doel van de verzameling reikte verder dan aangeven hoe vertekend het tot nu gehanteerde beeld van Nero was. Het beoogde een provocerend alternatief te geven. Het beschreef een Nero die opmerkelijk succesvol

¹³ J. Elsner / J. Masters, 'Introduction' in Elsner, *Reflections of Nero*, 2.

¹⁴ V. Rudich, *Political dissidence under*

Nero. The price of dissimulation (London-New York 1993), xvii.

was in het aanboren van nieuwe bronnen van populariteit. De keizer gebruikte daarbij bijvoorbeeld verschillende vormen van zelf (re-)presentatie en een nieuwe bouwpolitiek. De auteurs werkten binnen het normale historische discours, maar maken ook gebruik van expertise uit andere disciplines. Hierdoor waren zij in staat een aantal nieuwe interpretaties naar voren te brengen. Daarin toonden zij dat de felle veroordeling van Nero pas na diens dood op gang kwam. Dat zou heel goed een indicatie kunnen zijn van een establishment dat geschrokken was van een keizer die de structuur van het principaat had geprobeerd te hervormen en daarin bijna geslaagd was.

Het monster Domitianus?

Een interdisciplinaire werkwijze bleek vruchten af te kunnen werpen. Maar zij brengt ook risico's met zich mee. Een goed voorbeeld daarvan is de recente biografie van Domitianus die Pat Southern geschreven heeft. Hierin probeerde zij het traditionele beeld van de kwade keizer te verfijnen door hem op psychotherapie te sturen. Psychoanalyse van iemand die al bijna tweeduizend jaar dood is, lijkt gevaarlijk. Om dat ook nog op grond van overduidelijk bevooroordeelde bronnen te doen is niet alleen riskant, het voegt ook weinig aan het beeld van Domitianus toe. In haar uiteindelijke conclusie omschreef zij Domitianus als een 'paranoid individual'. Zij suggereerde verder dat 'paranoid tendencies may have been present at birth' en dat 'the necessary execution of Flavius Sabinus may have provided the trigger for Domitian's gradually increasing paranoia, which would be fuelled by the opposition of the philosophers and one or two senators'.¹⁵ Helaas lag het enige bewijs voor deze stellingen in de wens te geloven dat ze klopten.

Maar een revisie van het imago van de laatste Flaviër was noodzakelijk. Het *Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid* beschreef het regime van Domitianus als 'een schrikbewind, een toonbeeld van wreedheid en onzinnigheid. Hij vond genot in vervolging en bloedvergieten en in den doodsangst zijner slachtoffers'. Stéphane Gsell was in zijn *Essai sur le Règne de L'Empereur Domitien* (Paris 1894) iets genuanceerder, maar ook hij benadrukte vooral de 'période de terreur', de 'persécution des philosophes' en de vervolging van joden en christenen. Die vervolgingen hadden volgens Lactanius Domitianus' val veroorzaakt. 'Ondanks zijn impopulaire despotisme was hij zijn onderdanen lang tot last. Hij regeerde in veiligheid tot hij zijn heidense handen tegen de Heer hief. Maar nadat hij, door demonen gemaand, de rechtschapenen vervolgd had, werd hij aan zijn vijanden overgeleverd en betaalde de prijs' (*De Mort. Pers.* 3.1-2). Bernard Henderson kon in 1903 dan nog wel enige sympathie voor Nero opbrengen, Domitianus omschreef hij een kwart eeuw later als 'imperious, suspicious, and with a curious streak of cruelty

¹⁵ P. Southern, *Domitian. Tragic Tyrant*

(London-New York 1997), 124-5.

mingled with superstition in his nature. Domitian has never earned any man's love'.¹⁶ Een hard oordeel dat in 1964 gelogenstraft werd

Dat is namelijk het jaar waarin K. H. Waters in een kort maar bijzonder belangrijk artikel Domitianus' karakter opwaardeerde.¹⁷ Waters benadrukte Domitianus' kwaliteiten; zijn ijver, zijn inzicht in de noodzakelijk herstructurering van het staatsbestel en zijn juridische hervormingen. Deze eigenschappen leidden onherroepelijk tot een breuk met de senaat. De manier waarop Domitianus zich als goddelijke leider presenteerde was in strijd met de Romeinse civiele traditie. Maar de veroordeling van de keizer kwam pas na diens dood en na het einde van de dynastie waarvan hij deel uitmaakte. Nerva, Domitianus' directe opvolger (en de eerste van Gibbon's vijf goed keizers), was betrokken geweest bij het complot om de princeps te doden. Hij moest dus een goede reden hebben om de moord op de legitieme keizer te verdedigen. Het beeld van een monsterlijk despoet kwam hem zeker niet slecht uit.

De omslag in de literatuur is dan ook opvallend. De hofdichter Martial, bijvoorbeeld, roemde Domitianus tijdens diens regering om zijn bouwpolitiek. Zijn paleis was 'grootser dan de pyramides', dichtte hij (*Epigr.* 8.36.1). Maar na de dood van de monarch bleek datzelfde paleis ineens uitdrukking te geven aan 'de extravagantie van een arrogante koning' (*Epigr.* 12.15.4-5). Brian Jones zette in 1992 de beschikbare bronnen naast elkaar.¹⁸ Hij gebruikte daarbij niet alleen de literaire bronnen, maar ook de juridische, epigrafische en archeologische. In een degelijke studie toonde Jones daarmee aan dat Domitianus een goed bestuurder geweest was. Hij legde de nadruk op de institutionele en administratieve wijzigingen die Domitianus door had gevoerd of had willen voeren. Over het karakter van de keizer wilde hij verder nauwelijks speculeren.

Onlangs probeerde Darwall-Smith door bestudering van Domitianus' bouwpolitiek de keizer te herwaarderen. Dit lijkt zeker de moeite waard. Domitianus staat niet voor niets bekend als een van de 'grote bouwers' uit de Romeinse geschiedenis. Dat is overigens een titel die hij deelt met onder meer Nero. De twee 'slechte' keizers blijken intelligente en noodzakelijke werkzaamheden gestimuleerd te hebben. Hun verstrekkende plannen tot stadsvernieuwing werden door meer traditionele opvolgers veroordeeld en tot op zeker hoogte teruggedraaid. Maar dat maakt die plannen niet minder vernieuwend.¹⁹

¹⁶ B. Henderson, *Five Roman Emperors. Vespasian. Titus. Domitian. Nerva. Trajan. AD 69-117.* (Cambridge 1927), 11.

¹⁷ K.H. Waters, 'The character of Domitian', *Phoenix* 18 (1964), 49-77.

¹⁸ B. Jones, *The Emperor Domitian* (Lon-

don-New York 1992)

¹⁹ R. Darwall-Smith, *Emperors and Architecture: A Study of Flavian Rome* (Brussel 1996); J. Elsner, 'Constructing decadence: the representation of Nero as imperial builder', in: Elsner, *Reflections of Nero*, 112-27.

De traditionele Trajanus

Nero en Domitianus werden om hun bouwpolitiek veroordeeld. Trajanus bouwde minstens zo veel, maar hij werd er om geprezen. Zijn bouwactiviteiten leidden zelfs tot een ernstig theologisch dispuut. Het verhaal gaat dat St. Gregorius bijzonder bewogen was door de monumenten die Trajanus aan de mensheid had nagelaten. Vervolgens hoorde hij ook nog hoe Trajanus een veldtocht onderbrak om een arme vrouw te helpen die hem aanklampie om op te treden tegen de moordenaars van haar onschuldige zoon. 'Mijn plicht zegt me verder te gaan, maar mijn medelijden dwingt me hier te stoppen', zou Trajanus gezegd hebben. Ontroerd door zoveel barmhartigheid, bad de paus om de heerser uit de hel te bevrijden. Ogenblikkelijk braken de wolken. God verscheen en maande Gregorius nooit meer voor een heiden te bidden, maar deelde hem ook mee dat al Trajanus' zonden nu kwijt gescholden waren. Trajanus zou voor korte tijd opnieuw op aarde mogen leven, en kon daarna als goed gelovig Christen naar de hemel gaan. Hij creëerde daarmee een probleem voor de kerkelijke autoriteiten. Hoe kon een gewoon mens, al was hij dan een heilige, God door een gebed bewegen een heiden uit de hel halen? Uiteindelijk werd besloten dat Gregorius niet om vrijlating uit de hel gebeden had, maar gehuild voor de ziel van de keizer. God had Trajanus vervolgens inderdaad uit de hel gehaald. De keizer was alleen niet tot de hemel maar tot het vagevuur toegelaten. Dante realiseerde zich echter dat als God ingegrepen had, Trajanus' lot voorbestemd was. De keizer was dus nooit werkelijk verdoemd geweest zijn, want heidenen konden alleen op de Laatste Dag door Christus uit de hel bevrijd worden. Dante ging er vervolgens van uit dat na al die jaren Trajanus wel vanuit het vagevuur naar de hemel was opgestegen, en plaatste Trajanus dus in de zesde sfeer van het Paradijs. Ook de Christenen zagen in Trajanus een goed en rechtvaardig heerser.²⁰

Het beeld van Trajanus als rechtvaardig heerser maakte hem de ultieme personificatie van gelijke berechting voor allen. In de jaren dertig van deze eeuw werd dan ook besloten de keizer af te beelden op een centraal bas-reliëf in het Hooggerechtshof van Washington, DC. Daar prijkt hij nog steeds. Vanaf de dood van de keizer lijkt het idee van Trajanus als goede keizer een ware zegetocht door de wereldgeschiedenis gegaan te zijn. 'Wees nog gelukkiger dan Augustus en nog beter dan Trajanus' werd al snel na diens dood de welkomstgroet van de senaat bij de intrede van een nieuwe keizer. Julianus de Afvallige (359-363) – de laatste pagane keizer – prees Trajanus in zijn *Caesaren*, waarin de goden probeerden de beste keizer te kiezen: 'Trajanus begon opnieuw: (...) Dat ik van alle keizers mijn onderdanen het mildste behandeld heb, is, naar ik aanneem, overduidelijk, en noch Caesar hier, noch iemand anders zou daarover met mij in debat willen gaan'(328 A). Uiteindelijk verloor Trajanus wel van Mar-

²⁰ S. Gallen, *Vita*, 29; Joh. Diac, *Vita*, 2.44; Dante, *Div. Comm.*; 'Purgatorio', 10.70-96;

'Paradiso', 20.43-8, 106-17.

cus Aurelius (335 C). De positieve reacties van Gregorius in de laatste helft van de vijfde eeuw, Dante aan het begin van de veertiende eeuw en Gibbon (voor wie Trajanus de tweede van de vijf goede keizers was) aan het eind van de achttiende eeuw, zijn hierboven al beschreven. Het onontkoombare *Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid* is dus weinig vernieuwend als het aan het begin van de twintigste eeuw Trajanus omschrijft als een uitstekend vorst. 'Behalve veldheer was Traianus ook een voortreffelijk regent. Aan alles wijdde hij zijn aandacht (...) Alom liet hij wegen, kanalen, havens, waterleidingen aanleggen. Ook aan de opvoeding van arme knapen liet hij zich gelegen liggen. Hij ondersteunde kunstenaars en geleerden en beschreef zelf den dacischen oorlog'.

Trajanus de Optimus Princeps?

De derde druk van de *Oxford Classical Dictionary*²¹ gaf aan dat Trajanus ook aan het eind van de twintigste eeuw nog als een geweldig leider gezien werd. De keizer werd daarin omschreven als 'generous to the Roman people' en als iemand die uitblonk door 'justice, fairness, and personal probity'. Maar hoewel het aantal complimenten voor Trajanus bijna eindeloos lijkt, zijn er nauwelijks biografieën over hem verschenen. Het weinig invloedrijke maar massieve *Traianus: Weltherrscher im Aufgang des Christentums* (München 1981) van Hubertus zu Löwenstein terzijde, heeft de moderne vakliteratuur zich enkel met deelaspecten van de regering van Trajanus bezighouden.²² Vorig jaar probeerde Julian Bennett met zijn *Trajan Optimus Princeps. A Life and Times* (London 1997) dat gat te vullen.

Bennett is geen groot voorstander van interdisciplinair onderzoek. Hij ziet weinig voordeel in 'the prevailing tendency of adapting the invocations of French philosophers to explain social progress' (p. xvi). In twijfelgevallen is het zijns inziens altijd 'better to accept at face value the statements of contemporary observers' (p. xvii). Maar toch kon hij in *Trajan Optimus Princeps* het wel extreem positieve beeld van Trajanus' tijdgenoten Plinius en Dio Chrysostomus (ca. 40-112) niet accepteren. De oorlogen die de Romeinen vanaf 102 in Dacië en Parthië voerden zijn bijna alleen vanuit Trajanus' eerbijding te verklaren. Vooral de laatste jaren van zijn regering brachten Trajanus meer problemen dan overwinningen. Zijn militaire politiek bleek uiteindelijk een fiasco. Margueritte Yourcenar's Hadrianus omschreef in diens memoires zijn voorganger huilend aan de rand van de Perzische Golf, gebroken omdat er nog zoveel landen waren die hij nooit zou kunnen veroveren. Dat een groot deel van het geannexeerde gebied uiteindelijk niet te handhaven was, deed er min-

²¹ S. Hornblower/ A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford 1996³)

²² M. Fell, *Optimus Princeps?: Anspruch und Wirklichkeit der imperialer Program-*

matik kaiser Trajans (München 1992); S. Fein, *Die Beziehungen der Kaiser Trajan und Hadrian zu den Litterati* (Stuttgart 1994).

der toe. Trajanus' ambitie lijkt voor de princeps belangrijker geweest te zijn dan zijn rijk. Maar Bennett vond nog meer gebreken in de perfecte princeps.

Trajanus bleek zich nog veel meer dan Domitianus als een halve godheid gepresenteerd te hebben. Hij deïficeerde zowel zijn natuurlijke als adoptief vader en verhief ook zijn zus tot godheid. Hij was op die manier de zoon van twee goden en de broer van een godin. Domitianus was verweten zichzelf als een god-keizer gepresenteerd te hebben. Trajanus deed dat minstens zo sterk, maar zonder dezelfde kritiek te krijgen. Het feit dat hij senatoren met meer respect behandelde zal daar zeker van invloed op zijn geweest. Maar dat respect belemmerde de keizer niet om zonder enig overleg de status van provinciën te veranderen, hoewel dat officieel een taak van de senaat was. Ook op andere fronten toonde de keizer duidelijk waar het gezag lag. Bennett kon dan ook niet anders concluderen dan dat 'Trajan emerges as an unmitigated autocrat from the same mould as Domitian'.²³

Overigens was Waters veel eerder al tot dezelfde slotsom gekomen. Tien jaar nadat hij had geprobeerd de positieve kanten van Domitianus te belichten, analyseerde hij de literaire traditie rond Trajanus.²⁴ Ook Waters benadrukte Trajanus' autoritaire handelen. Hij bekeek eerst de motieven van de schrijvers tijdens Trajanus' bewind om de keizer te prijzen. Daarna benadrukte hij dat Hadrianus – Trajanus' opvolger – geen enkel belang had afstand van zijn voorganger te nemen. Een dergelijk afstand nemen van een eerdere dynastie zou heel goed (in ieder geval gedeeltelijk) de oorzaak kunnen zijn voor de negatieve aandacht voor Nero, Domitianus en tot op zekere hoogte Commodus. Wanneer een legitiem heerser ten val gebracht werd, moest daarvoor een goede reden zijn. Vaak werd het verderfelijke karakter van de voorganger als excuus opgevoerd. Hadrianus ontleende zijn autoriteit voornamelijk aan het feit dat Trajanus op zijn sterfbed hem geadopteerd zou hebben. Het onder de aandacht brengen van de foutloze beslissingen van Trajanus kwam hem dan ook niet slecht uit. Zijn adoptie was immers een van die beslissingen geweest. Maar Waters' artikel heeft nooit de aandacht gekregen die het verdiende. Trajanus was en bleef de perfecte heerser. Hopelijk verandert Bennett's biografie dat beeld.

Hoe goed en hoe slecht waren de Romeinse keizers?

Aan het begin van dit artikel zijn twee vragen geformuleerd. Beide hadden te maken met het feit dat Romeinse keizers bijna per definitie waren in te delen in een tweetal groepen. De ene groep keizers blonk uit in vakkundigheid en naastenliefde, de andere groep

²³ Bennett, *Trajan*, 213.

²⁴ K. Waters, 'Trajan's Character in the Literary Tradition', in: J. Evans (ed.), *Polis*

and Imperium. Studies in Honour of Edward T. Salmon (Toronto 1974), 233-52.

bestond uit bloeddorstige machtswellustelingen. Middelmattige keizers leken haast niet te bestaan. De eerste vraag was waar dit beeld vandaan kwam, de tweede hoe de vakliteratuur door de jaren met dat beeld was omgegaan.

Voor het ontstaan van de tweedeling bleken meerdere oorzaken aan te wijzen. De Romeinse retorische traditie was daarbij van groot belang. Klassieke auteurs waren gebonden aan de retoriek die paste bij de stijl die ze gekozen hadden. Daarin speelden extremen bijna altijd een grote rol. Het doel van een geschrift was niet – wat het in de moderne tijd meestal wel is – om ‘objectieve’ geschiedenis te beschrijven. Men schreef sappige biografieën, polemieken, lofreden en smaaddichten. Zo werden de werken alleen niet genoemd en zo zijn ze later vaak ook niet beschouwd. Historici hebben regelmatig aan antieke schrijvers een methodologie toegeschreven die hen volkomen vreemd was. Zo is wat een stijlvorm was als feitelijk gepresenteerd. Het schrijven in extremen kon natuurlijk ook een politieke lading hebben. Het breken met een eerdere dynastie is daar een helder voorbeeld van. Plinius de Jonge moest aan Trajanus laten zien dat hij een loyaal onderdaan was, al had hij dan onder Domitianus belangrijke posities bezet. Een lofrede op Trajanus die Domitianus scherp bekritiseerde, liet goed zien met hoeveel onwil Plinius de monsterlijk Flaviër gediend had. En hoe had iemand op legitieme wijze tegen Domitianus kunnen opstaan, als de keizer *geen* monsterlijk gedrocht geweest was? Ook de suprematie van de senaat in het schrijven van geschiedenis speelde een grote rol bij het veroordelen van openlijk autoritaire leiders als Nero, Domitianus en Commodus. Romeinse keizers werden slechts zelden beoordeeld op wat ze deden; de bouwactiviteiten die bij Nero hoogmoed aangaven, werden bij Trajanus gezien als een bewijs van liefde voor zijn onderdanen. Romeinse keizers werden beoordeeld op de rol die ze speelden en op hoe goed ze die rol handhaafden. Nero en Domitianus kozen de verkeerde rol. Zij lieten de senatoren zien hoe weinig invloed die nog op het beleid van het rijk hadden. De geschiedenis heeft ze ervoor veroordeeld.

Pas de laatste jaren begint er een fundamentele wijziging te ontstaan in de manier waarop de vakliteratuur de individuele keizers omschrijft. Steeds meer historici zijn gaan beseffen dat de stereotype ‘goede’ en ‘slechte’ keizers weinig met een historische realiteit te maken hadden. Twee factoren zijn cruciaal geweest voor een dergelijke omslag. Ten eerste heeft de inzet van interdisciplinair onderzoek voor grote vooruitgang gezorgd. Door opnieuw, maar met andere theoretische kaders, naar de bronnen te kijken, kunnen nieuwe conclusies getrokken worden. Dat leidt vervolgens tot het opnieuw interpreteren van traditionele ideeën. De tweede factor is zo vanzelfsprekend dat hij makkelijk te vergeten valt. De laatste jaren hebben een hernieuwde interesse in de keizersbiografie laten zien. Een volledig boek waarin een specialist het leven van een Romeinse keizer grondig analyseert, zorgt bijna altijd voor nieuwe inzichten in het leven van die keizer. Alleen al in 1997 zijn er diepgaande studies

over het leven van onder meer Domitianus, Hadrianus en Trajanus verschenen, terwijl biografieën van Augustus, Commodus en Constantijn in de maak zijn. Alle voorgaande werken hebben tot genuanceerdere beelden van de verschillende keizers geleid. De enige keizer die nog ondubbelzinnig als 'goed' wordt omschreven is Marcus Aurelius. Maar het meest recente boek over diens leven is al weer zeven jaar oud en baseerde zich volledig op literaire bronnen. Misschien is zelfs de filosoof-keizer zijn plaats niet meer lang zeker.²⁵

Olivier Hekster (1974) studeerde oude geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en aan de Terza Università di Roma. Sinds zijn afstuderen in 1997 houdt hij zich bezig met onderzoek naar de rol van Hercules in de ideologie van 'slechte' keizers.

²⁵ P. Grimal, *Marc Aurèle* (Paris 1991).